

Byens hus

– udgravning af det middelalderlige rådhus i Århus

Af Ole Schiørring

1. Indledning

Da Statens humanistiske Forskningsråd i 1977 igangsatte det arkæologisk-historiske projekt »Middelalderbyen« var det ud fra et ønske om at opnå større viden om de danske byers middelalderlige topografi. Projektet ønskede at foretage mindre udgravninger, der var baseret på en analyse af det tilgængelige historiske kildemateriale, der omhandlede topografien (1).

I projektets udvalgte 11 byer (2) blev der i årene 1980-82 foretaget en række udgravninger. De var alle planlagte som mindre søgegrøfter, der fortrinsvis skulle kunne give en datering af de enkelte byområder eller skulle kunne sige noget om områdernes udnyttelse i løbet af middelalderen. De små udgravningsfelter blev benyttet for at få så megen topografisk nyviden som muligt med de forholdsvis få økonomiske midler, der var til rådighed. Metoden er brugbar i byarkæologien, hvis man hele tiden holder sig for øje hvilke spørgsmål, der kan besvares og hvilke der kræver en anden udgravningsform. »Middelalderbyen« giver oplysninger om de enkelte byers topografi og udvikling gennem middelalderen og danner dermed et udgangspunkt for de videre undersøgelser af byernes middelalderlige historie.

Da projektet i de enkelte byer foretog udgravningerne i samarbejde med de lokale museer, betød det at man i nogle få tilfælde kunne supplere de små udgravningsfelter med større undersøgelser, især hvor der var

tale om anlægsarbejder. Dette fik til resultat at det i nogle af byerne var muligt at undersøge større flader og endog middelalderlige bygninger, hvilket væsentligt udbyggede projektets viden. Dette var tilfældet i Århus, hvor projektet i samarbejde med Forhistorisk Museum, Moesgård fik mulighed for at undersøge byens middelalderlige rådhus på Store Torv (fig. 1) (3).

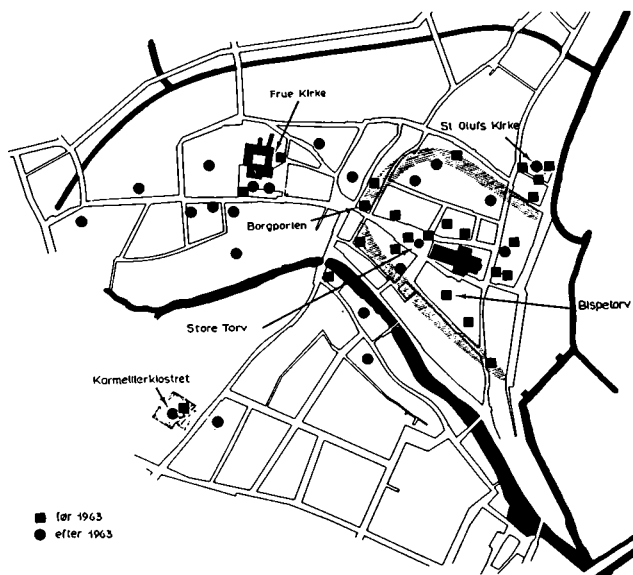

Fig. 1. Plan med placering af udgravningen på Store Torv. På kortet desuden indtegnet alle de by-arkæologiske udgravninger, der har været i Århus. Fra 1963 er udgravningerne udført af Forhistorisk Museum.

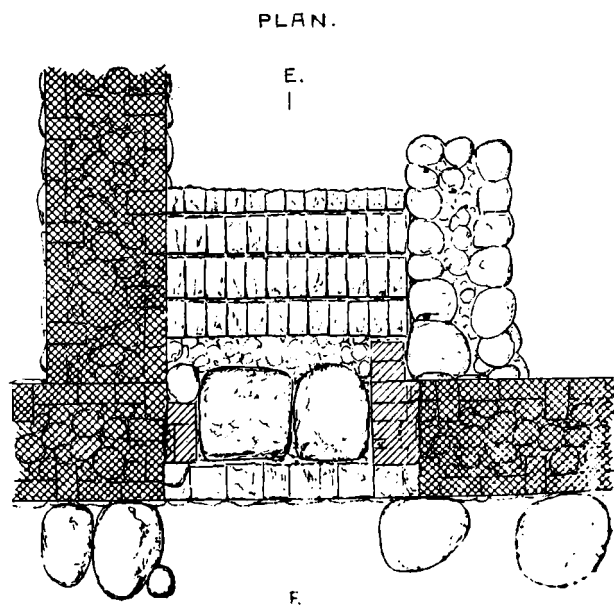

Fig. 2. Eksempel på en opmåling fra Thorvald Rasmussens hånd. Plan fra rådhusets nordre trappe, der viser det øverste fliselag i trappen. Fliserne blev fjernet af Thorvald Rasmussen. Planen i Den gl. By.

Da vort kendskab til de danske middelalderlige rådhusenes bygningshistorie er forholdsvis lille, var det en god lejlighed til at undersøge et bygningsværk, der har haft en central placering i byens liv. De skriftlige kilder omtaler rådhusene, men blot nogle er påtruffet ved udgravninger. Kun i Næstved er der bevaret et rådhus, der fra begyndelsen o. 1450 alene havde denne funktion (4).

I 1982 arbejdede Århus kommune med planer for en større omlægning af Store Torv, hvilket bl.a. skulle indebære en sænkning af torvepladsen foran domkirken. Dette indebar, at man ville berøre resterne af byens middelalderlige rådhus, der var nedrevet så sent

som 1859 og hvorfra en del murværk stod bevaret under gadeniveau.

2. Thorvald Rasmussens iagttagelser

At rådhuset indeholdt middelalderligt murværk blev dokumenteret af amatørarkæologen Thorvald Rasmussen, der i 1931 og 1946 havde foretaget en række arkæologiske iagttagelser i forbindelse med kloakering og nedlægning af et el-kabel over Store Torv.

Skønt snedker af profession, arbejdede Thorvald Rasmussen i en lang årrække som arkæolog i Århus, og han undersøgte en række af byens store monumenter. Det var karakteristisk for hans arbejde at han var omhyggelig og nøjagtig i sin dokumentation (fig. 2). Fra hans hånd ligger udførlige beretninger og opmålinger, der idag er en uvurderlig kilde til byens historie.

Dette gjaldt også arbejdet med rådhuset (5), hvor han afdækkede dele af vestpartiet og ved en række smågravninger kunne påvise bygningens udstrækning samt kunne godtgøre at de bevarede murrester var middelalderlige, hvorimod selve kælderrummet var opfyldt med nedbrydningsbrokker fra 1859.

3. Udgravningen i 1982

En ny udgravning blev iværksat med det formål at afdække størstedelen af rådhuset samt at få kendskab til murværkets bevaringstilstand i forbindelse med en eventuel fredning af monumentet. Samtidig gav det mulighed for en nærmere undersøgelse af bygningens bevarede dele (fig. 3).

På baggrund af Thorvald Rasmussens iagttagelser blev det tykke nedbrydningslag fjernet med maskine indtil kældergulvets niveau. Gulvet og eventuelle skillerum i kælderen viste sig at være fjernet ved selve nedbrydningen. Inde i kælderen blev udgravet en række mindre felter for at påvise eventuelle middelalder-

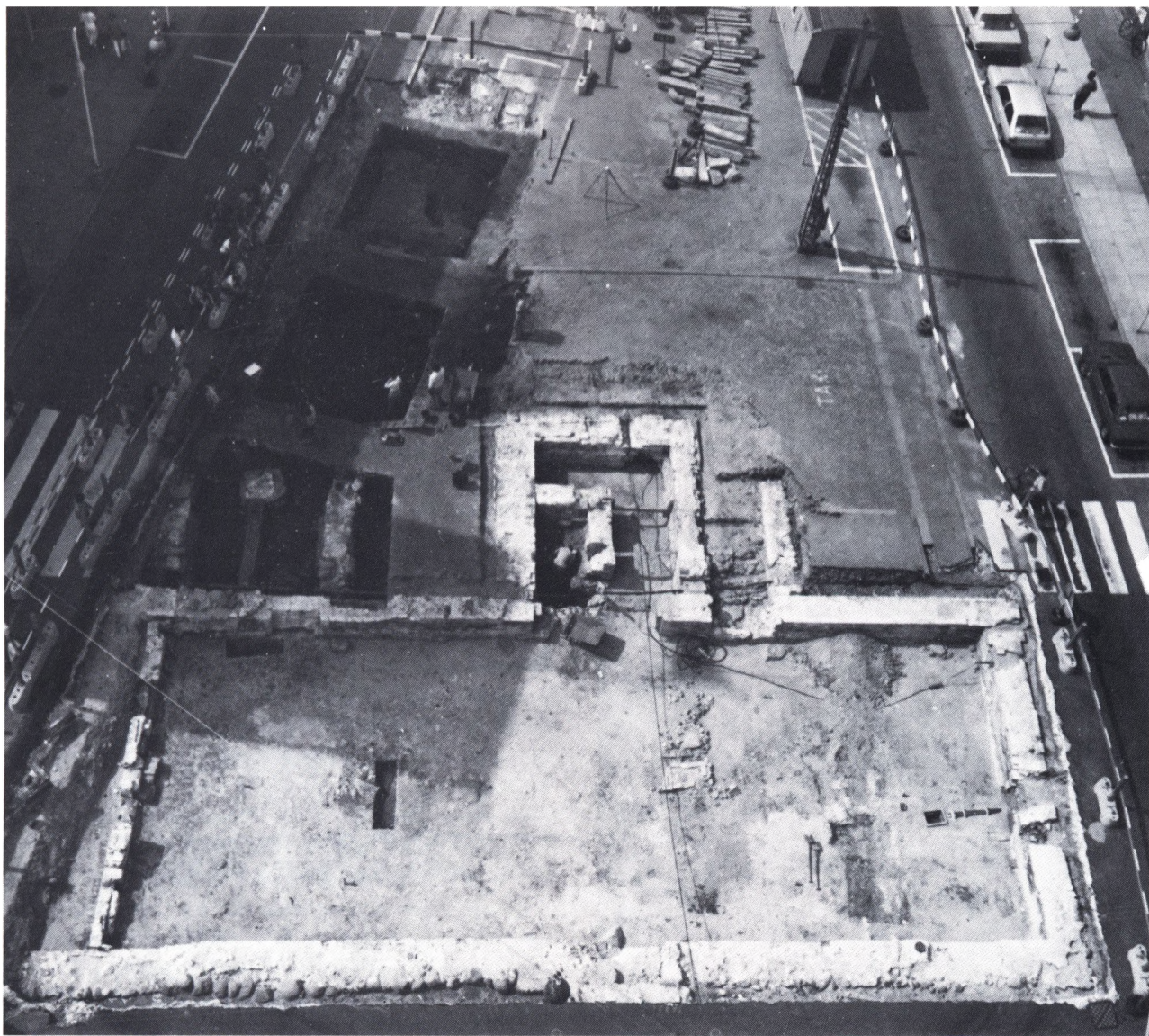

Fig. 3. Rådhuset under udgravning. Midtfor ses det senere trappetårn med den oprindelige nordre trappe. Til venstre ses det overdækkede trappeparti med nedgang til kælderen. Foto taget fra domkirkens vesttårn.

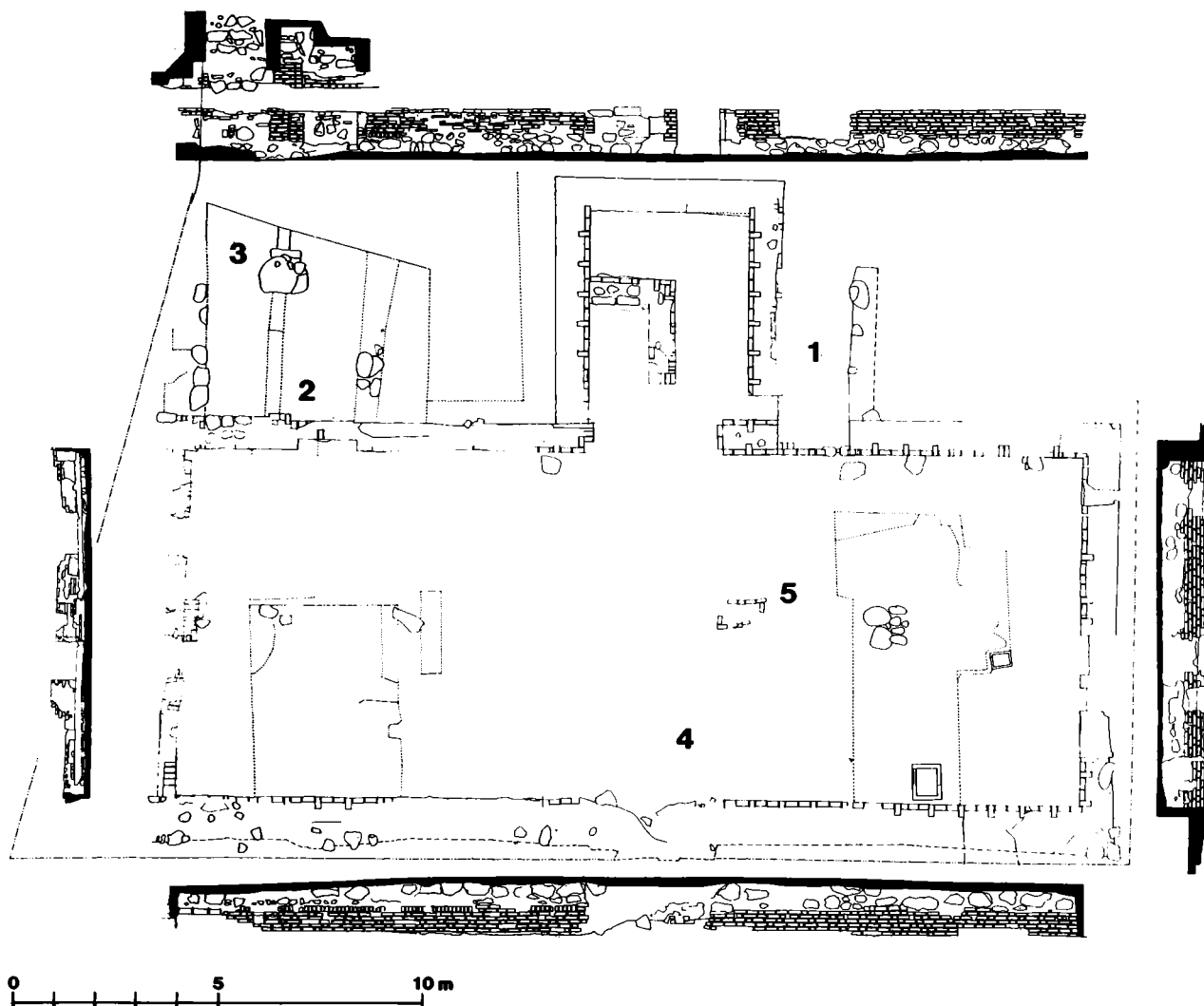

Fig. 4. Plan der viser udstrækningen af rådhuset samt opstalter af de bevarede kældermure. Udtægning efter fotogrametrisk opmåling, foretaget af Gert Bech-Nielsen, Arkitektskolen i Århus. Denne udtægning skal kun vise selve planen og yderligere udtegninger vil kunne vise flere detaljer.

lag. Formålet med undersøgelsen var ikke en total udgravning og derfor blev bygningens ydermure heller ikke undersøgt, bortset fra et område i den sydvestre del af feltet.

Efter maskinafgravningen viste grundplanen af det middelalderlige hus sig. Huset var placeret umiddelbart foran domkirkens vestfront, kun adskilt ved en passage på ca. 12 meter. Bygningen, hvoraf den søndre del ikke kunne undersøges, var en temmelig stor bygning på $26,5 \times 10,4$ meter (fig. 4). Oprindeligt et rektangulært hus uden tilbygninger. Det var opført i munkesten, lagt i munkeforbandt, og hvilede på et fundament af kampesten lagt i mørtel. Murene var bevaret i op til 8-9 skifter, men flere steder havde senere ombygninger forstyrret det oprindelige middelalderlige murværk. I forhold til bygningens oprindelige udseende var det vestmuren, der gav de fleste informationer, hvorimod de øvrige murforløb var nedbrudt så meget, at detaljerne var forsvundet. I nord- og østmuren sås spor efter vinduesåbninger, der dog ikke med sikkerhed kunne bestemmes som oprindelige.

I vestmuren blev påvist to af de oprindelige adgange til kælderen, begge udgående fra torvesiden. Den nordre trappe (fig. 4,1) havde bevaret de stenlagte trappetrin, men var noget forstyrret af Thorvald Rasmussens undersøgelse, der også havde fjernet et yngre lag trappesten (fig. 5). Mod nord var trappen afgrænset af en murvange i kampesten lagt i mørtel. Mod syd var afgrænsningen en senere tilbygnings nordmur.

Trappen mod syd var mere imponerende end den nordre, idet den bestod af et stort nedgangsparti, der førte til to parallelle døråbninger i kældermuren (fig. 4,2). Der blev ikke fundet spor af bevarede trappetrin, men man må formode de har været tilstede, i det mindste i en af siderne. Den anden side kan meget vel have været udformet som en slidske. Nedgangen var opbyg-

Fig. 5. Den oprindelige trappe på vestsidens nordre del. De ældste trappetrin er blottagt. Det forstyrrende el-kabel var anledningen til Thorvald Rasmussens undersøgelser.

Fig. 6. Den store søndre trappenedgang på vestsiden af rådhuset. Dobbelttrappen er flankeret af kraftige vangemure og forrest ses fundamentet, der har båret en pille eller søjle for et overdække. Trappestenene var her taget op.

Fig. 7. Fundamentet af det tilføjede trappetårn. Den indre mur i kælderen var forstyrret af Thorvald Rasmussens gravninger og måtte understøttes. Tårnets murværk var det bedst bevarede i hele rådhuset.

get mellem to kraftige vangemure, begge i kamp, lagt i mørtel. Midt mellem de to mure fandtes et kraftigt pillerfundament af kampesten (fig. 4,3 og fig. 6). På dette fundament må have stået en pille eller søjle, hvis funktion har været at bære et overdække over nedgangen til kælderen (fig. 6). Over nedgangen synes der således at have været en art terrasse, der sandsynligvis også har fungeret som hovedindgang til rådhusets stuestokværk. Hertil kom man antagelig af en sideløbs-trappe, hvoraf der dog ikke blev fundet spor. I en række tyske rådhus træffes sådanne anordninger og de blev benyttet som adgang til stueetagen, men kunne

også bruges som platform, når rådet kundgjorde sine bestemmelser (6).

Trappetårn

De søndre døre blev på et senere tidspunkt tilmuret, antagelig i 1750 ved nogle radikale ombygninger. Det kan ikke afgøres om man bibeholdte den søndre indgang, men ihvertfald tilføjedes et kvadratisk trappetårn på rådhusets vestside. Tårnet, der måler $5,5 \times 5,5$ meter (fig. 7), var opført i teglsten i et uregelmæssigt skifte på et fundament af kamp lagt i mørtel. Tårnet har haft et kælderrum, hvortil den eneste adgang var en dør fra hovedkælderen. Dette lille rum har været anvendt som fangecelle. Trappetårnet gav adgang til de øvre stokværk i bygningen og Resens stik fra 1675 (fig. 9) viser tårnets udseende. Også foran denne indgang synes der på Resens tid at have været en lille terrasse, hvorfra rådet kunne meddele sig. Trappetårnet er en senere tilføjelse til rådhuset, men en nøjagtig datering kunne ikke opnåes. Imidlertid skal man et stykke ind i 1500-årene før sådanne kvadratiske trappetårne begynder at optræde i dansk materiale (7). En datering til sidste halvdel af 1500-årene synes i denne forbindelse rimelig. Tårnet blev nedrevet i 1750 og på det tidspunkt tilmuredes døren mellem dette og kælderen (8).

I det indre af kælderen havde man senere stort set fjernet alle spor fra bygningens ældste tid. I en række snit blev påvist en række middelalderlige udjævningslag, hvis karakter af omrodedhed viste at de måtte være en del af planeringen for gulvene. Et par stensamlinger i kælderen midterakse kunne være spor af en oprindelig loftsløsning, således at de repræsenterede en understøtning af et fladt bjælkeloft (fig. 8). Murværket viste ikke spor efter hvælv, hvorimod kælderen i det senere tårn tydeligt viste at den havde været overhælvlet med

Fig. 8. I det indre af rådhuset blev enkelte flader undersøgt. Her ses nærmest muren et skorstensfundament fra tiden efter 1750 samt et fundament, der muligvis har indgået i den oprindelige rumløsning i kælderen.

et tøndehvælv. På murfladerne var der tydelige spor af hvidtning og man kunne påvise aftryk af lodrette stolper langs væggene, men dette var spor fra en senere tids rumindretning.

4. Rådhusets datering og brug

Det arkæologiske materiale, bl.a. fra bygningens fundamentsgrøfter, viser at opførelsen af rådhuset i Århus er sket i anden halvdel af 1400-årene. Dette understøttes af en skriftlig kilde fra 1484, hvor rådhuset omtales for første gang. Kilden omhandler en afgift på 6 mark, som borgerne i Århus skal betale til Domkirken for deres rådhus (9). Tilsyneladende har borgerne placeret byens rådhus på et grundstykke, der har tilhørt kirken.

Fig. 9. Udsnit af Resens prospekt fra 1675, der viser rådhuset foran domkirken. Borgporten er angivet på torvets vestre side. Syd er opad.

Undersøgelser ude på selve torvepladsen viste at dette område af byen havde været bebygget i 1100- og 1200-årene og at disse lag lå umiddelbart under gadebelægningen. Der er altså ikke tale om hævnning af terrænet, snarere tværtimod.

Udgravningen viste også at Store Torv blev udlagt som plads omkring 1300 eller lige derefter og dette var antagelig et led i en større samlet omlægning af byplanen, styret af biskoppen og planlagt i forbindelse med opførelsen af domkirken (10). Om dette rådhus har

Fig. 10. Del af den vestre skillemur fra 1750. I muren to døråbninger, der svarer til oplysningerne på 1854-kortet.

været det første egentlige rådhus i Århus kan ikke afgøres. Plads til rådsfunktioner har der været behov for meget tidligere, men måske har man lejet sig ind i et almindeligt hus. Det er også en mulighed, at man til visse af rådets handlinger og funktioner har benyttet Borgporten, der lå ved Store Torvs modsatte ende (fig. 9). Denne gamle byport blev først nedrevet i 1683 og man ved at kælderen stadig blev benyttet til særlig farlige forbrydere op i 1600-årene (11).

Der kan kun gisnes om, hvorledes rådhuset var indrettet i middelalderen. Kælderen med de to indgange kan meget vel have fungeret som separate boder, enten udlejet eller drevet af byen selv. Eksempler på dette kendes fra flere byer. Endvidere kunne man tænke sig, at der herfra skete udsænkning og salg af øl og vin, hvilket var tilfældet ved mange andre rådhus i middelalderens Europa.

Først fra 1600-årenes slutning får vi beskrivelser af rådhuset og dets indretning på det tidspunkt (12). Huset beskrives som en høj bygning med takkede gavle og små blyindfattede ruder. I stuen holdtes ret og her stod rådstuekisten, hvori byens »breve« opbevarede. Arkivet lå derimod i »Raadstueskabet« på kvisten. På første sal var der et stort lokale, der blev udlejet til festligheder, f.eks. til bryllupper. Der var indrettet fangerum på kvisten og i kælderen og fra 1600-årene er der flere beretninger om flugt fra disse celler. I kælderen var der endvidere magasin for byggematerialer i den søndre del, hvorimod magistratens vinkælder opbevarede i den nordre del.

Det billede de skriftlige kilder giver os af rådhuset svarer godt til Resens afbildning fra 1675 (fig. 9) og intet taler for at det har forandret sig meget siden middelalderen.

5. Ombygningen i 1750

Som i mange danske købstæder ombyggedes rådhuset i 1700-årene nærmere bestemt i 1750 (13). Udgravningen viste spor fra denne ombygning i kælderen indre. Den skillemur, der blev påvist i udgravningens søndre del stammer fra 1750. Det var en bindingsværksmur opført på en fodrem af træ, hvori bl.a. indgik flensborgsten som byggemateriale (fig. 10). Denne mur kan ses på planen fra 1854, der viser kælderen opdeling i mindre rum. På samme tid blev trappetårnet nedrevet og mod øst blev indføjjet en trappe, der viste sig ved en forstyrrelse i det middelalderlige murværk (fig. 4,4). Endvidere fandtes fundamenter til skorstene i bygningens nordre del ligesom fundene tydede på, at der i en periode havde været køkken i denne del.

Ombygningen forandrede totalt den gamle middelalderlige bygning og den fremstod nu i tidens nye stil

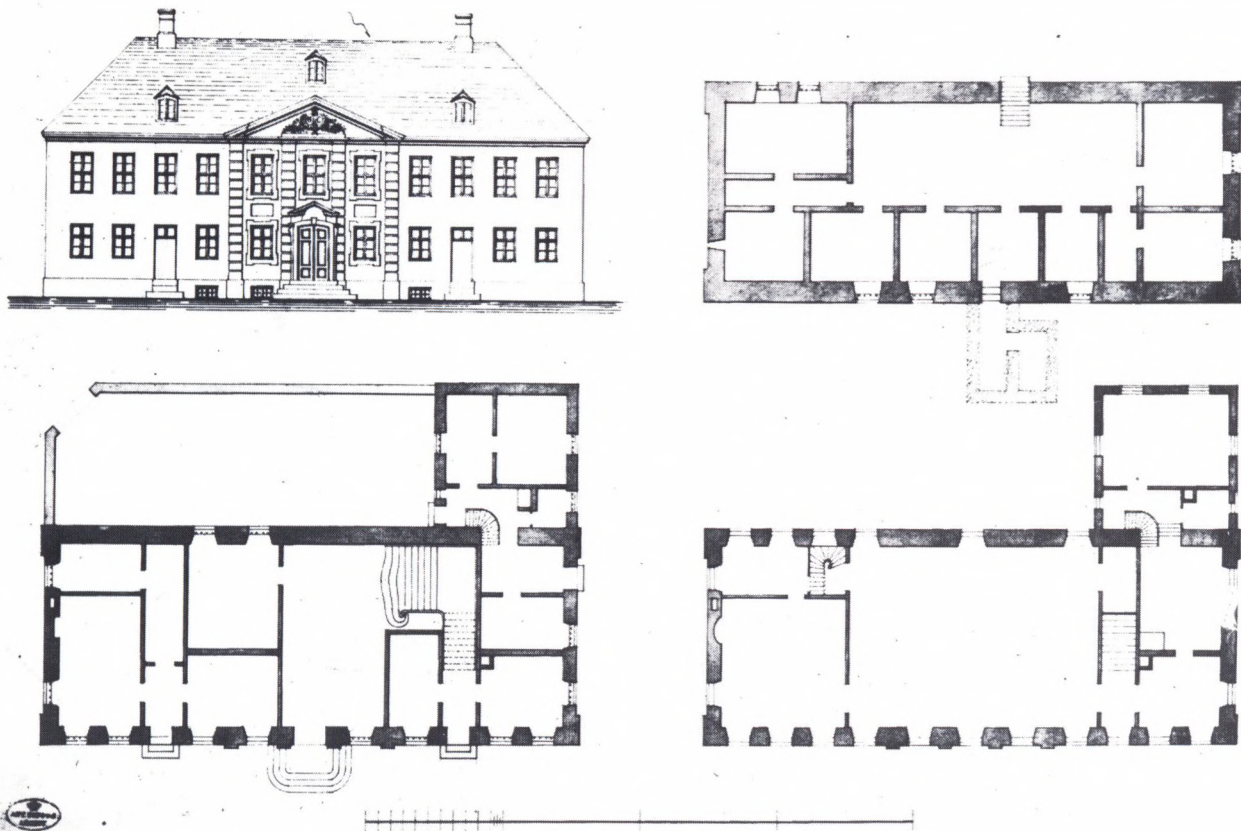

Fig. 11. Opmåling af rådhuset fra 1854, der viser huset i sin skikkelse fra ombygningen i 1750. Kunstakademiet.

(fig. 11) og med en fremtoning, som en lang række andre ombyggede rådhus i vore provinsbyer (14).

6. Afslutning

Rådhuset i Århus fremstår som udtryk for en udvik-

ling, der bestemt ikke er unik for denne by. Den markante placering på byens største torv og nær kirken kan vi genfinde i en lang række tyske byer og ikke mindst i hansa-byerne, som Århus havde handelsforbindelser med. Bygningsmæssigt kan rådhusene i dette

område og i Århus ikke sammenlignes, idet hansa-by-ernes økonomiske formåen langt overskred borgernes i Århus.

Rådhuset i Århus vidner dog om et magtfuldt borgerskab, der i løbet af 1300-årenes anden halvdel og ind i 1400-årene formåede at gøre deres indflydelse gældende. I en by, hvor biskoppen i den grad har domineret byplanen og vel også det daglige liv, kunne borgerne etablere deres eget store hus i 1400-årenes anden halvdel, og vel at mærke give det en placering, der ikke fandtes bedre i byen. På torvet og skyggende for domkirkens vestindgang, gjorde man opmærksom på sig selv og sin stand.

Noter

* Denne artikel er en præsentation af udgravningen i 1982 af det middelalderlige rådhus i Århus. En mere detaljeret redegørelse vil foreligge i publikationen »Middelalderbyen Århus«, der forventes udsendt i foråret 1989.

1. Projekt »Middelalderbyen« har Olaf Olsen som formand og en nærmere beskrivelse af arbejdet kan fås hos Olsen 1981 og Schiørring 1982.
2. De udvalgte byer i projekt »Middelalderbyen« er Ribe, Viborg, Køge, Næstved, Odense, Horsens, Århus, Ålborg, Svendborg, Roskilde og Søborg. For de første fem nævnte byer er publikationen udkommet og alle udsendt fra forlaget Centrum.
3. Udgravningen blev lavet i samarbejde med Hans Jørgen Madsen fra Forhistorisk Museum. Sagen har journalnr. FHM 2633. Tidligere redegørelser er givet i Madsen 1983 og Schiørring 1983.
4. Skov 1969.
5. Thorvald Rasmussens beretning og tegninger ligger i Den gl. By, Grønne kort, Store Torv, inv. 1859.

6. Gruber (u.å.), s 27.
7. Engquist 1980, s 118.
8. Israelsen 1963, s 50 ff.
9. Hübertz 1845, nr. 41.
10. Schiørring 1984.
11. Hoffmeyer 1904, I, s 302 ff.
12. Hoffmeyer 1904, II, s. 66 ff.
13. Israelsen 1963, s 50 ff.
14. Voss 1966.

Litteratur

- Engquist, H. H.: Fire fynske herreborge. Architectura 2, København 1980.
- Gruber, Karl: Das Deutsche Rathaus. München u.å.
- Hoffmeyer, J.: Blade af Aarhus Bys Historie. København 1904.
- Hübertz, J. R.: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, samlet og udgivne. I-III, Kjöbenhavn 1845.
- Israelsen, N.J.: Århus Gamle Rådhus. Østjysk Hjemstavn, 28. årgang, 1963.
- Madsen, H. J.: Byens ældste rådhus. Århus-Årbog 1983. Udgivet af Århus Byhistorisk udvalg, s 51-59.
- Olsen, Olaf: The Medieval Town – A Historical Archaeological Project Initiated by the Danish Research Council for the Humanities. Danish Medieval History. New Currents. Copenhagen 1981, s. 137-152.
- Schiørring, Ole: The Medieval Town – A Danish project. PACT 7, Strasbourg 1982, s 341-349.
- Schiørring, Ole: Excavation of the Medieval town hall and square. Journal of Danish Archaeology, vol. 2, 1983, s 221-222.
- Schiørring, Ole: Midtbyens udvikling 900-1600. Den indre by Århus – registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer 1984, s 11-23.
- Skov, Erik: artikel »Rådhus« i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, bind XIV, sp 541, København 1969.
- Voss, Knud: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden. København 1966.